

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, July.- Dec. 2020, PP

☆ ڈاکٹر محمد عرفان الحق

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شماره 10

نظام الدین توکل دی پنجابی منقبت ”یاد حبیب“

Abstract

This research paper is about the Critical and analytical study of Punjabi Manqbat "Yad e Habib RA" by Nazam u Din Tawakali. Tawakali was famous Punjabi Writer, Researcher, Critic and Poet. He was the right hand of Dr. Faqir Muhammad Faqir during his movement for the restoration of the status of Punjabi Language in Pakistani Punjab after partition. He was the founder of Punjabi Inshaiya. He was not only a prose writer but also a fantastic and versatile poet. He asked verses on different topics but Manqbat Nigari was his most favourite. In present article his most important Manqbat "Yad e Habib RA" is critically analyzed by its fun and fiqar. Writer briefly discussed about techniques, technicalities

☆ پرنسپل گورنمنٹ سینٹ فرانس ہائی سکول، نیوانارکلی، لاہور

and thought of the poet with authentic references.

نظام الدین توکلؒ دا شمار پاکستان بنن مگروں پنجابی ادب دے ڈھلے سیوکاراں وچ ہوندا اے۔ اوہ ۱۹۰۹ء نوں ضلع گجرات (پنجاب - پاکستان) دے موضع شاد یوال وچ جمے۔ پیو داناں مولانا شہاب الدین نقشبندیؒ تے ماں داناں زینب بی بی سی۔ اوہناں دا قبیلہ کھوکر، اعوان، قطب شاہی اکھواندا اے۔ حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد نقشبندیؒ موجب اوہناں دا شجرہ نسب حضرت علیؑ دے غیر فاطمی پتر حضرت محمد بن حنفیہؓ تک اپڑدا اے۔

نظام الدین توکلؒ نے ڈھلی تعلیم اپنے پیو مولانا شہاب الدین نقشبندیؒ کولوں حاصل کرن مگروں دینی تعلیم حافظ میاں احمد مخدوم رسول نگرئیؒ تے مولانا محمد عالم قلعہ داری کولوں حاصل کیتی۔ اوہ اپنے زمانے دے مشہور کاتب سن۔ اوہناں کتابت دافن مخدوم محمد اسلم کولوں حاصل کیتا۔ اوہ گجرات پرنٹنگ پریس توں اڈواڈ اخباراں تے رسالیاں لئی کتابت دے فرائض انجام دیندے رہے۔ اوہناں چوک متی لاہور دے مفتی حکیم ہدایت اللہؒ تے اوہناں دے پتر مفتی حکیم غنی اللہ کولوں طب دا علم حاصل کیتا۔ اوہناں نوں کیمیاگری دا خط سی۔ محمد کبیر احمد مظہر نقشبندیؒ نے لکھدے نیں:

اُن کا یقین تھا کہ سونا بنایا جاسکتا ہے اور اولیاء کے پاس یہ فن ہوتا ہے جس سے ان کا لنگر کا خرچ چلتا ہے۔ نظام الدین توکلؒ کیمیاگری سیکھنے کے لیے سید شمشیر حسین اختر کے شاگرد ہو گئے۔ سید شمشیر حسین اختر کو چہنچ کٹاں لاہور میں رہائش پذیر تھے۔ اُن کے بارے میں مشہور ہے کہ جس دن وہ سونا بنانے میں کامیاب ہوئے، اس دن ان کے دونوں بیٹے ایک حادثے میں جان بحق ہو گئے۔“ (1)

نظام الدین توکلؒ دا وصال ۸۴ سال دی عمر وچ ۲۷ فروری ۱۹۹۳ء نوں اپنے گھر ”بیت الخمور“ موضع شاد یوال ضلع گجرات وچ ہویا۔ اوہناں دے وصال دا واقع بیان کردیاں حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نقشبندیؒ نے لکھیا:

”وفات کے دن اپنے فرزند فیض محی الدین کو پاس بلایا، اسے وداعی سلام کیا اور کہا۔ اب میرا وقت آ گیا ہے۔ لو میں چلا۔ باہوش حالت میں آخری سانس لیا اور جان جان آفریں کے سپرد کر دی۔“ (2)

نظام الدین توکلؒ نوں گجرات پرنٹنگ پریس وچ ملازمت دوران گجرات دے علمی ادبی حلقیاں وچ بہن اٹھن دا موقع ملیا۔ اوہناں ایس موقعے دا ڈھیر فائدہ چکیا تے اپنے لکھت فن نوں جلا بخشی۔ ۱۹۳۵ء وچ اوہ لاہور منتقل ہو گئے جتھے

اوہناں اڈواڈ اخباراں تے رسالیاں وچ کتابت دے فرائض سرانجام دتے۔ اوہناں دا علمی ادبی ذوق کافی نکھر چکیا سی۔ لاہور وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، عبدالمجید سالک، عبدالمجید بھٹی، ساغر صدیقی، تاج عرفانی، فداحسین فدا اور گے شاعراں تے ادیبیاں نال قریبی سمبندھ قائم ہو گئے۔ اوہناں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے آکھن تے پاکستان بنن مگروں پنجابی زبان وچ انشائیے دی بنیاد رکھی۔ اوہ گجرات وچ بزم مہدی دے مشاعریاں وچ وی حصہ لیندے۔ لاہور دے مختلف علمی ادبی حلقیاں نال منسلک رہے۔ اوہناں اردو، پنجابی تے فارسی زبانوں وچ شاعری کیتی۔ اوہناں دا زیادہ تر کلام پنجابی زبان وچ اے۔ توکلی نے نظم، غزل، سوے تے مثنوی دی ہیئت وچ شاعری کیتی۔ اوہناں بھاریں وکھ وکھ موضوع تے شعر آکھے پر اوہناں دامن پسند موضوع مرشد گرامی دی منقبت سی۔ اوہناں دے پیشوائے پاک داناں قطب الارشاد، قیوم زمان حضرت مولانا مولوی سید محمد حبیب اللہ نقشبندیؒ اے۔ پیشوائے گرامی دی حیات ظاہری وچ توکلیؒ نوں اوہناں دا قرب نصیب رہیا۔ ۱۹۶۱ء وچ اوہناں دے وصال مگروں توکلیؒ نے اپنی حیاتی دے دیہاڑ مرشد دے عشق وچ ماہی بے آب وانگ لنگھائے۔ ایس عرصے وچ اوہناں اپنے مرشد گرامی دی شان وچ بے شمار مدح تے مناقب لکھیاں جیہناں وچوں کجھ اخباراں، رسالیاں تے کتاباں وچ چھپ چکیاں نیں۔ اوہناں دا بہت سارا کلام ابے نہیں چھپ سکیا۔ نظام الدین توکلیؒ حسب ذیل لکھتاں دے مصنف نیں۔

۱۔	حضرت مجدد الف ثانیؒ (اردو نثر)	۲۔	گلدستہ توحید
۳۔	یاد حبیبؒ (اردو، پنجابی تے فارسی مناقب)	۴۔	لالڑیاں (پنجابی شاعری)
۵۔	مثنوی تاریخ طبع کتاب خیر الخیر (فارسی)	۶۔	سوہے اتھرو (پنجابی نظم)
۷۔	بیاض (اردو، پنجابی، عربی تے فارسی شاعری)	۸۔	سوے (پنجابی شاعری)
۹۔	پنجابی انشائیے		

توکلیؒ نے جیہڑیاں مناقب شیخ لکھیاں۔ اوہناں وچ اک مطبوعہ کتابچہ ”یاد حبیبؒ“ اے۔ ایس مختصر کتابچے وچ پنجابی دے ۴۹ شعراں تے مشتمل منقبت نوں ”یاد حبیبؒ“ داسرناواں دتا گیا۔ بنیادی طور تے یاد حبیبؒ نظام الدین توکلیؒ دی اردو، پنجابی تے فارسی شاعری تے مشتمل مناقب دا مجموعہ اے جیہدے بارے محمد کبیر احمد مظہر نے لکھیا:

”اس کتابچے کے تین حصے ہیں۔ پہلا حصہ یاد حبیبؒ کے عنوان کے تحت صفحہ ۲ سے صفحہ ۱۲ تک گیارہ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس حصے میں پنجابی زبان کے ۴۹

اشعار شامل ہیں۔“ (3)

یاد حبیب دے ٹائٹل صفحے تے حسب ذیل حدیث شریف دے الفاظ درج کیتے گئے نیں:

”مَنْ أَحَبَّ شَيْءٌ أَكْثَرَ ذِكْرِهِ“

ترجمہ: بندہ جیہدے نال محبت کردا اے اوہ اذکر کثرت نال کردا اے۔“ (4)

حدیث شریف دے الفاظ درج کرن مگروں تھلے لفظ ”عرضداشت“ لکھیا گیا۔ شاعر نے اپنی کاوش نوں اپنے پیشوائے گرامی دے حضور دو حوالیاں نال پیش کرن دا جتن کیتا۔ حضرت نبی کریم ﷺ دی حدیث شریف دا مفہوم انج سی کہ آپ ﷺ نے اپنے صحابہ نوں فرمایا کہ قیامت والے دیہاڑ جیہڑا جیہدے نال محبت کردا ہووے گا۔ اوہ اوہدے نال اٹھایا جاوے گا جس پاروں صحابہ کرام بہت زیادہ خوش ہوندے سن، کیوں جے اوہ حضور پاک ﷺ نال سچی محبت کردے سن تے اوہناں نوں یقین سی کہ حضور ﷺ دے ایس ارشاد مبارک پاروں اوہ قیامت والے دیہاڑ حضور پاک ﷺ دے نال ہوون گے۔ ایسے مفہوم نوں مقصود بناندیاں نظام الدین توکلی نے اپنے پیر و مرشد دی شان و بچ مدح سرائی کردیاں ایہہ عقیدہ اپنایا کہ پیشوائے پاک دا ذکر پیشوائے پاک دی محبت دا آئینہ داراے۔ جے محبت ثابت ہوگئی تے قیامت دیہاڑ اوہ اپنے مرشد گرامی دے نال اٹھائے جاوون گے۔ انج مرشد پاک دے وسیلے نال اوہناں نوں حضور پاک ﷺ دی شفاعت مل سکے گی۔ دوسرا نکتہ ایہہ کہ اوہناں ایس منقبت راہیں اپنے پیر و مرشد دے حضور اپنی پذیرائی دی التجا کیتی۔ اپنے پیشوائے پاک دے حضور اپنی عرضداشت نوں اوہناں یاد حبیب نال موسوم کیتا۔ ایس کتابچے نوں پنجاب الیکٹریک پریس گجرات نے چھاپیا۔ کتابچے تے چھپن ورہا درج نہیں۔ نظام الدین توکلی دے پیر و مرشد حضرت مولانا سید محمد حبیب اللہ نقشبندی دا وصال ۱۹۶۱ء وچ ہويا۔ پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نے درج کیتا:

جمعرات ۲۴ ربیع الثانی ۱۳۸۱ھ / ۱۵ اکتوبر ۱۹۶۱ء وفات و مدفن و مزار پر انوار شہر

گجرات پنجاب، المعروف آستانہ عالیہ حبیبیہ، نیو مسلم آباد۔ (5)

یقینی طور تے ایہہ کتابچہ ۱۹۶۱ء توں بعد چھپیا ہووے گا۔ ایس کتابچے دے ۱۶ صفحے نیں۔ پہلے ۱۲ صفحیاں تے پنجابی دے ۴۹ شعر درج نیں۔ شعر کی بحر تے مثنوی دی ہیئت و بچ نیں۔ فنی اعتبار نال نظام الدین توکلی نے پنجابی دے کلاسیکل مثنوی نگاراں وانگوں عربی تے فارسی اصطلاحواں، مقولیاں، علامتاں، استعاریاں تے تشبیہاں دی بھرویں ورتوں دے نال نال قرآن مجید دیاں آیتاں تے حدیثاں نوں وی شعراں و بچ ورتیا اے۔ توکلی نے اپنے مرشد گرامی لئی ”مشکوٰۃ المصابیح“ دا

استعارہ ورتیا۔ مشکوٰۃ المصابیح حدیث شریف دی سب توں مستند کتاب اے۔ جیہدے بارے مفتی احمد یار خان نعیمی نے لکھیا:

۱۵۹۴۵ احادیث پر مشتمل یہ مجموعہ احادیث، احادیث ہی کے ایک مجموعہ مصابیح

السنۃ کا تتمہ و تکلمہ ہے جو مصابیح السنۃ کی ۴۴۳۴ احادیث سمیت مزید ۱۵۱۱

احادیث کا اضافہ ہے۔ اسکے مؤلف کا نام محمد بن عبداللہ ہے جو ترمیز میں پیدا

ہوئے۔ (6)

تو کلی دے پیشوائے گرامی حضرت مولانا سید محمد حبیب اللہ نقشبندیؒ بارے مشہور سی کہ اوہناں اپنی حیاتی و بیچ کوئی اک عمل وی خلاف سنت نہیں کیتا۔ اک شعر و بیچ تو کلی نے قرآن حکیم دے لفظاں نوں اوہناں دے معنی تے مفہوم دے پس منظر و بیچ انج ورتیا اے:

شہادت دی انگلی یا اَمْرٌ كُنْ سِ

اوہ سینہ یا خزینہ بِمَنْ لَدُنْ سِ (7)

تو کلی دے مرشد گرامی انگلی نال جیہڑا اشارہ فرما دیندے۔ اوہ کم، اوہ سے ویلے ہو جاندا۔ مردان خدا دی ایس طاقت بارے ابن عربی نے لکھیا کہ اللہ سوہنا اوہناں دی اکھ بن جاندا اے جیہدے نال اوہ دیکھدے نیں۔ اللہ اوہناں دے ہتھ بن جاندا اے جیہدے نال اوہ پکڑدے نیں۔ مردان خدا دی ایس قوت دا ذکر اقبالؒ نے اپنے شعراں و بیچ انج کیتا:

خدائے لم یزل کا دستِ قدرت تو زبان تو

یقین پیدا کر اے غافل کہ مغلوب گماں تو

کوئی اندازہ کر سکتا ہے اسکے زور بازو کا

نگاہِ مردِ مومن سے بدل جاتی ہیں تقدیریں (8)

ایس شعر دے دو بے مصرعے و بیچ تو کلی نے اپنے پیشوائے پاک دے سینہ مبارک لئی ”خزینہ من لدن“ دی تشبیہ ورتی اے یعنی آپؐ دے سینہ مبارک لدنی علوم دے خزینیاں توں معموری۔ ایس حوالے نال کتاب سفر بغداد شریف و بیچ محمد کبیر احمد مظہر نے لکھیا:

”مشکوٰۃ شریف کو حضرت قطب الارشادؒ سے متن اور معانی کی واردات اور

مشاہدات کے ساتھ پڑھا اور اس کتاب کی روایت پر حدیث نبوی ﷺ کی کتب

صحاح ستہ کی روایات کی اجازت حضرت قطب الارشاد نے مجھے مرحمت فرمائی۔ (9)

تو کلی نے منقبت وچ کئی تھاواں تے قرآن مجید دیاں آیتاں بطور حوالہ ورتیاں۔ مرشد گرامی دی تعریف کردیاں لکھدے نیں کہ اوہناں دے پیشوائے گرامی نوں اللہ پاک نے اپنے فضل نال زہد تے تقویٰ دا اوہ مقام بخشیا کہ اوہناں اپنی ساری حیاتی حرام تے کجا کردی مشکوک لقمے نوں وی ہتھ نہیں لایا۔ اللہ پاک نے اوہناں نوں اجیہی نگاہ عطا فرمائی جیہدے نال اوہناں نوں حلال تے حرام دی تمیز ہو جاندی۔ اللہ پاک نے قرآن مجید وچ ایمان والیاں نوں ارشاد فرمایا کہ اوہ اللہ دیاں حلال شیواں کھاو تے اوہدا شکر ادا کرن۔ ایسے آیت مبارکہ نوں تو کلی نے شعر وچ درج کیتا اے:

روزینہ سی حلال و طیب اپنا

کُلُو مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَا

ترجمہ: کھاؤ ساڈا پاک (حلال) کیتا ہو یا رزق۔ (10)

عربی لفظاں تے مقولیاں نوں وی تو کلی نے منقبت وچ ودھیرا ورتیا۔ اوہناں لکھیا:

جویں فطرت ایہ لوری دے مدامی

فَقُمْ فَكُمُ يَا حَبِيبِي كَمْ تَنَابِي

عمودیت دی شمع انج بالی

کہ فی ظلم اللیالی کالالی (11)

منقبت وچ تو کلی نے جتھے عربی اصطلاحواں، قرآنی آیتاں تے حدیثاں دے نال نال عربی لفظاں دی ودھیری ورتوں کیتی۔ اوہتھے فارسی لفظاں تے اصطلاحواں نوں وی کھلے دل نال ورتوں وچ لیاں دا اے۔ تو کلی نوں مثنوی کہن وچ کمال ملکہ حاصل سی۔ اوہناں مختصر مثنوی دیاں فنی باریکیاں دے نال نال جیہڑی چیز کھ مڈھ رکھی، اوہ شعراں وچ روانی، سادگی، سہل پسندی تے اختصار سی۔ اوہ جدوں شعر آکھدے جذب تے مستی دی خاص کیفیت وچ اجیہی روانی حاصل کردے جیہدے وچ میاں محمد بخش تے مولوی غلام رسول عالمپوری ونگ کمال درجے دا عشق ٹھاٹھاں ماردا دکھائی دیندا۔ اوہناں دا عشق شاہ حسین و انگوں نہ تے ملامتی سی تے نہ ہی بلھے شاہ و انگوں بے باک۔ اوہ سلطان باہو و انگوں خود نمائی وی اختیار نہیں کردے سن سگوں رومی و انگوں اپنے مرشد نوں بھر پور دھوم دیندے پر مرشد گرامی دی مدح سرائی کردیاں وجودی فکر نوں

اپنے نیڑے نہ لگن دیندے۔ تو کلی دی منقبت نگاری دی خاص خوبی اوہناں دے کلام دی تازگی اے۔ اوہناں منقبت کم و بیش ۶۰ سال پہلے لکھی پر پوری منقبت وچ کوئی اک مصرع یا لفظ اجیہا نہیں جیہڑا اج دے عام پڑھیاراں نوں سمجھ نہ آوے۔ کلام انج جا پدا اے جیویں اج دے شاعر نے اج دے بندے لئی رقم کیتا ہوئے۔ شاعر دی وڈی کامیابی اے کہ ویلا لنگھن دے نال اوہدا کلام قدیم نہ جا پے۔ تو کلی دی کامیابی اے کہ سمکالیاں دے مقابلے تے اوہناں دا کلام بالکل تر و تازہ اے۔ نظام الدین تو کلی اعلیٰ پائے دے ادیب تے شاعر سن۔ اک کاتب دی حیثیت نال اوہناں دو جے شاعر اں، ادیب اں، سوجھواناں تے کھوجکاراں دیاں لکھتاں نوں پرکھن دا بھرپور موقع ملیا۔ ایسے پاروں اوہناں دے تنقیدی ذوق نوں ڈھیر اچھتا ملی۔ اوہناں دا تنقیدی ذوق اوہناں دے تخلیقی معیار نوں اُچ کوٹی تے اڑاؤن دا کارن بنیا۔ تو کلی مستند عالم دین وی سن۔ اوہ اپنے پیشوائے گرامی دی ہر ادا نوں شریعت تے سنت دے معیاراں نال تولدے سن۔ اوہناں شعراں وچ اپنے پیشوائے گرامی دی مدح سرائی کر دیاں نہ تے زمین آسمان دے قلابے میلے تے نہ ہی حقائق نوں مسخ کیتا۔ اوہناں اپنے مرشد گرامی دا ذکر کر دیاں نہ صرف حقیقت نوں مڈھ مٹھ رکھیا سگوں تاریخ نوں وی محفوظ کیتا۔ ایس طرح تو کلی نے منقبت راہیں اپنے پیشوائے گرامی دی سوانح نوں محفوظ کیتا۔

نظام الدین تو کلی دے پیشوائے گرامی داناں حضرت مولانا سید محمد حبیب اللہ نقشبندیؒ اے۔ اوہناں دا خاندان ساداتِ دہلی دے نال مشہور سی۔ ایہہ خاندان شہاب الدین غوری دے عہد وچ ہندوستان آیا۔ اورنگ زیب دے زمانے وچ ایس خاندان دے بزرگ قاضی سید محمد مستقیم گجرات دے قصبہ قلعدار وچ منصب قضاة تے فائز ہوئے پر اپنے مسلک فقر تے درویشی پاروں استعفیٰ دے کے موضع کھمبراں والا، سمبڑیاں ضلع سیالکوٹ جا کے پڑھن پڑھان دا کم شروع کر دتا۔ حضرت قاضی صاحب دے وڈے پتر حضرت مولانا قاضی سید احمد شاہ موضع جعفرکوٹ، تحصیل اجنالہ ضلع امرتسر چلے گئے۔ جتھے اوہناں نوں ستاں پنڈاں دی جاگیر عطا ہوئی۔ اوہناں دے خاندان وچ مشہور عالم تے ولی جمے جس پاروں ایہہ خاندان سادات جعفرکوٹ دے نال مشہور ہویا۔ مولانا سید محمد حبیب اللہ نقشبندیؒ نوں آپ دے پیشوائے پاک نے اپنے وصال سے ”سعید ازل“ تے ”کوہ استقامت“ دے لقب دتے۔ تدوین ای تو کلی نے اوہناں لئی ”سعادت ازل“ دا لفظ ورتیا۔ اوہ بڑے مہربان تے رحمدل طبیعت دے مالک سن۔ طبیعت تے ہمیشہ جمال غالب رہندا سی۔ اوہناں دیاں صفتاں دا تذکرہ سید محمد کبیر احمد مظہر نے اپنے شعراں وچ انج کیتا:

سعادت ہے ازلی شہادت ہے عظمیٰ

ولایت ہے فخری مگر مخفیانہ
کمال جلالت ہیں محبوب عالم
کمال جمالت مرا پیر خانہ (12)

اوہ خاموش طبع تے استطاعت پسندن۔ اظہارنوں پسندن نہیں فرماندے سن، نہ لوکاں نوں مرید کرن داشوق سی۔
رب دی رضاتے راضی رہن والے سن۔ مولانا سید محمد حبیب اللہ نقشبندی دے تن پتر دو دوسال دے وقفے نال عین جوانی وچ
رب کول چلے گئے۔ اوہناں لئی ایہہ صدمہ جانکاہ سی پر اوہناں نے صبر تے استقامت دادامن کسے صورت نہ چھڈیا۔ زبان
تے کوئی شکوہ شکایت وی نہ لیاند اسگوں رب دی رضاتے راضی رہے۔ ایہناں صدمیاں دی اطلاع آپ توں ۱۹۱۷ء وچ
آپ دے پیشوائے پاک نے اپنے وصال توں پہلے انج دتی سی:

حضرت خواجہ صاحب نے آپ کو ازلی سعید اور کوہ استقامت کے القابات دیئے
اور فرمایا مولوی صاحب! مصائب بہت آئیں گے مگر خدا اپنے بندے کو ضائع
نہیں کرے گا۔ آپ عامل بہت دیکھیں گے مگر کامل کوئی نہیں ملے گا۔ (13)

آپ دی حیات پاک دے ایہناں صدمیاں نوں علامتاں راہیں بیان کر دیاں تو کلی نے ایہہ شعر آکھے:

اوائل وچ میں اک دن اکھ ملائی
تے اودوں بعد نہیں ایہ تاب لائی
مبارک چشم خبرے کیہ پلایا
ہمیشہ واسطے بے خود بنایا
نہ ساری عمر بھر کے نیند ستے
ایہو معمول ہر موسم تے رتے (14)

نظام الدین تو کلی دی منقبت اوہناں دی شاعرانہ حیثیت دی نمائندہ اے جیہدے وچ اوہناں دے نظریئے،
عقیدے تے فکر دی بھروسے عکاسی موجود اے۔ اوہ کسے خاص تحریک دے نال منسلک نہیں سن۔ نہ ہی سرخ تے سبز دے
نعرے مار دے ویکھے گئے سگوں اوہ علمائے صالحین وانگول باوقار تے راسخ العقیدہ سن۔ اوہناں دی ایہہ منقبت اوہناں دی
اولیائے کرام نال عقیدت، محبت، وسیلے دی اہمیت، شریعت تے مکمل عمل، حیاتی دی بے ثباتی دے باوجود حق تے استقامت،

مخلوق دی فلاح تے ہدایت، عاجزی، انکساری تے سادگی بارے اوہناں دے مذہب، مسلک تے عقیدے دی عکاس اے۔ منقبت نگاری لئی قرآن، حدیث تے تاریخ بارے صحیح علم تے راسخ العقیدگی دے نال نال فن شعر گوئی تے مکمل عبور ضروری اے۔ نظام الدین توکلی فکری تے فنی ہر دو حوالے نال اپنے کھیتروچ کامل نظر آئے۔ اوہ اک جید عالم دین، بے نفس صوفی تے نابغہ روزگار شاعر تے ادیب سن۔ اوہناں دی منقبت ”یاد حبیب“ بلاشبہ عصر حاضر دے مناقب نگاراں لئی راہبری تے راہنمائی دے سوئے دی حیثیت رکھدی اے۔

حوالے

- 1- محمد کبیر احمد مظہر نقشبندی، حضرت پروفیسر سید۔ نظام الدین محمود توکلی مشمول مضمون اور نیشنل کالج میگزین (لاہور): پنجاب یونیورسٹی، اور نیشنل کالج، ۲۰۰۵ء، ص ۱۷۱
- 2- اوہی، ص ۱۷۰
- 3- اوہی، ص ۱۸۱-۱۸۲
- 4- نظام الدین محمود توکلی، فقیر۔ یاد حبیب (گجرات: پنجاب الیکٹریک پریس، س۔ن۔ ٹائٹل محمد جعفر مجذوب علی شاہ۔ مرآت الحق (تہران: انتشارات خانقاہ نعمت الہی، ۱۹۷۴ء)، ص ۱۱۸
- 5- محمد کبیر احمد مظہر نقشبندی، حضرت پروفیسر سید۔ قطب الارشاد کی سوانح و شخصیت مشمول مضمون میرے حضور حصہ اول، لاہور: ذکری فاؤنڈیشن ٹرسٹ، ۲۰۱۴ء، ص ۹۱
- 6- احمد یار خان نعیمی، مفتی۔ مرآت المناجیح (لاہور: مکتبہ مجددیہ، س۔ن۔ ص یاد حبیب، ص ۵
- 7- محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ۔ کلیات اقبال (لاہور: اقبال اکیڈمی، ۲۰۰۰ء)، ص ۲۹۹-۳۰۱
- 8- محمد کبیر احمد مظہر، حضرت پروفیسر سید۔ حضرت خواجہ محبوب عالم نقشبندی کا سفر بغداد شریف، لاہور: ذکری فاؤنڈیشن ٹرسٹ، ۲۰۰۹ء، ص ۲۴۸-۲۴۹
- 9- یاد حبیب، ص ۶
- 10- یاد حبیب، ص ۸
- 11- محمد کبیر احمد مظہر، حضرت پروفیسر سید۔ منقبت حضرت قطب الارشاد مشمول وسیلہ نجات، لاہور: ذکری فاؤنڈیشن

ٹرسٹ، ۲۰۰۷ء، ص ۳۷-۳۸

13- محمد کبیر احمد مظہر نقشبندی، پروفیسر سید۔ قطب الارشاد قیوم زمان مشمول مضمون میرے حضور حصہ اول، ص ۱۶۱

14- اوہی، ص ۷